

פתח דבר

תמר אלכסנדר נולדה בירושלים לאב יליד רוסיה שגדל והתחנך בחרבין שבסין ולאם ממשפחה ספרדית דוברת לאדינו שאבותיה עלו לארץ ישראל דורות אחדים קודם לכן מבולגריה וממרוקו הספרדית.

ילדותה עברה עליה בירושלים. את לימודיה, שראשיתם במחלקות לספרות עברית והיסטוריה של עם ישראל באוניברסיטה העברית, השלימה במסלול ישיר לדוקטוראט, בשנת 1977 באוניברסיטת קליפורניה, לוס אנג'לס, שם הגישה את עבודת הדוקטור שכתבה על סיפורי ספר חסידים. עבודה זו היתה יסוד לספרה *The Pious Sinner – Ethics and Aesthetics in the Medieval Hasidic Narrative*, שראה אור ב־1991 ובו נבדקות הזיקות בין התפיסות התיאולוגיות והמוסריות הייחודיות לחסידי אשכנז ובין העיצוב הספרותי שלהן בספר חסידים. לימודיה באוניברסיטת קליפורניה פתחו בפניה תחום התמחות חדש – פולקלוריסטיקה. פסיעותיה הראשונות בכיוון זה, בהנחיית פרופ' רוברט ג'ורג'ס, ממובילי האסכולה ההקשרית, השפיעו השפעה מכרעת על התפתחותה ולמעשה התוו את דרכה המחקרית. ביטוי מוקדם לכך ניכר במאמרה המשותף עם מיכל גוברין, מאמר יסודי בחקר הסיפור כמעשה היגוד, שבו יישמו החוקרות את תובנותיה של אותה אסכולה בחקר הסיפור היהודי ובעיקר באמנות הביצוע שלו. עם שובה לישראל בסוף שנות השבעים של המאה העשרים, הצטרפה תמר למחלקה לספרות עברית באוניברסיטת בן-גוריון בנגב. כאן הושלמה תפנית בעבודתה, שהוקדשה מאז בראש ובראשונה לחקר תרבות קבוצת המוצא שלה – יהודים-ספרדים דוברי לאדינו. מחקר זה בתחום זה מתפרסם על פני קשת נושאים רחבה ומושגתים על שילוב בין עבודת שדה ובין יישום מתודות פרשניות מגוונות ממחקר הפולקלור, הספרות והמחשבה היהודית. המאמץ רב השנים שתמר הקדישה לקבוצה זו וההעמקה בחקר תרבותה הניבו למעלה ממאה מאמרים. אולם גולת הכותרת של עבודתה הם ללא ספק שלשת הספרים עבי הכרס שכתבה, שכל אחד מהם ראשון מסוגו – אבני דרך מזהירות בחקר התרבות היהודית-ספרדית העממית.

מעשה אהוב וחצי: הסיפור העממי של יהודי ספרד ראה אור בשנת 2000. בספר זה תמר ממפה, מסווגת ומנתחת את הסיפור העממי היהודי-ספרדי מנקודת מבט אתנו-פולקלוריסטית. באמצעות ניתוח טקסטואלי וקונטקסטואלי של הסיפורים, היא מציגה את תפקודו של הסיפור העממי ככלי ביטוי לזהותה הייחודית של הקבוצה המספרת ואת המארג הסבוך של קשרים הדדיים שבאמצעותו זהות זו נקשרת בזהויות סמוכות ובה בעת מתבדלת מהן, ודנה באסטרטגיות הספרותיות והפרפורמטיביות ובדפוסים האסתטיים שבהם תפקוד זה מתממש

בסיפור ובמעמד הביצוע שלו. לא בכדי זכתה עבודה מקיפה ומעמיקה זו לפרס טולידאנו למחקר הטוב ביותר של השנה בתחום יהודי ספרד. הספר אף תורגם לאנגלית ובשנת 2008 ראה אור בארצות הברית בסדרת פטאי לפולקלור ואנתרופולוגיה יהודית תחת הכותרת *The*

Heart is a Mirror – The Sephardic Folktale

מילים משביעות מלחם: לחקר הפתגם הספרדי-יהודי ראה אור בשנת 2004. ספר זה הוא פרי מחקר פוריץ דרך בסוגת הפתגם בפולקלור היהודי-ספרדי. אמנם נתפרסמו פתגמים כאלה ברפוס מאז המאה הי"ט, אבל המחקר בתחום היה דל ביותר. מחקרה של תמר השלים את החסר. הוא מבוסס על בדיקה וניתוח של כחמישים אלף פתגמים בלאדינו, החל בפתגמים אישיים שתמר עצמה רשמה מפי אמה, עבור דרך פתגמים המבטאים ערכים קבוצתיים, כגון היחס לעולם, לבית, למזל, או למקורות יהודיים, וכלה בפתגמים שאובים ממעגל התרבות היהודית הרחבה והמשמרים מעצבים את הזיכרון הקולקטיבי. באמצעות ניתוח הפתגמים מבקש המחקר לענות על אותה שאלה שהעסיקה את תמר גם בספרה הראשון: כיצד מתפקד הפולקלור – הפעם, סוגת הפתגם – ככלי לביטוי ולעיצוב של הזהות האתנית-הקבוצתית של יהודי ספרד. שאלה זו נבדקה בשלושה מעגלים: יצירת היחיד ('המפתגם' או 'המפתגמת', כלשונה של תמר) והמסגרת המשפחתית; גבולות קבוצתיים וזהות אתנית; זיכרון לאומי ותרבות יהודית.

מילה בשעתה זהב מעלתה: הפתגם הספרדי-יהודי בצפון מרוקו נכתב במשותף עם פרופ' יעקב בן-טוליליה וראה אור בשנת 2008. הספר הוא פרי מחקר שתמר ויעקב, בעצמו ילד טיטואן, דובר וחוקר חכיתיה, היא הניב הספרדי-יהודי ששימש בצפון מרוקו, ערכו במשותף. פירות המחקר הם תולדה של חיבור מוצלח במיוחד בין מחקר פולקלוריסטי, ספרותי ובלשני. זהו אוסף מדעי של כאלף פתגמים בחכיתיה, שנלקטו ותועדו ממקורות דבורים, אותם ליקטו המחברים בעבודת שדה, וכתובים – דפוסים וכתבי יד של אספני פתגמים. כל הפתגמים תורגמו לעברית ולצידם דברי הסבר מפי המידענים, מידע הקשרי ומקבילות מחמש תרבויות בעלות זיקה לתרבות החכיתיה ומשיקות לה: התרבות ההיספאנית, התרבות העברית (המקורות הקאנוניים); תרבות הלאדינו המזרחית (סלוניקי), התרבות הערבית-היהודית המרוקנית, והתרבות הערבית-המוסלמית. פרקי המבוא למחקר עוסקים בחכיתיה מזה, ובסוגת הפתגם, והפתגם החכיתי בפרט מזה. פרקי המחקר מוקדשים לארבע זוויות פרשניות: בלשנית, תמאטית, הקשרית והשוואתית, וכל אחד מהם בוחן את הפתגמים בזיקה לאחת מן התרבויות המשיקות. ספר נוסף בסדרת מחקרים זו מצוי כעת בהכנה. נושאו הוא מאגיה יהודית-ספרדית, והוא מתמקד בעיקר ב'פריקאנטים' (לחשי ריפוי) – ז'אנר ספרותי-פואטי מתובנת, שקול ולעיתים מחורז, המתלווה לטקסי ריפוי ובפרט לטקסי גירוש שדים וסילוק עין הרע. הספר נסמך על מחקר משותף עם ד"ר אליעזר פאפו ונכתב בידי שניהם במשותף.

ז'אנר נוסף שחקרה תמר הוא המחזה העממי. בתחום זה היא פרסמה יחד עם האתנו-מוזיקולוגית שושנה וייך-שחק את הספר לעת כזאת, מחזה מוסיקאלי לפורים בשאלוניקי. זוהי ההדרה של המחזמר בלאדינו 'שירי אסתר', שהוצג בסלוניקי. לצד הניתוח המוזיקולוגי מידי שושנה, עוסקת תמר בניתוח טקסטואלי של המחזה ומראה כיצד עיבוד מקוצר זה של 'אסתר' (מאת ראסין) מתאים עצמו לנסיבות הזמן והמקום, ערב הכיבוש הנאצי של סלוניקי.

פרויקט המחקר הגדול של תמר, שהשתרע למעשה על פני כל שנות עבודתה ושעיקרו איפיון וניתוח מכלול הז'אנרים העממיים של יהודי ספרד, סלל דרך חדשה לחוקרי העתיד. הוא מעורר את שימת לב החוקרים לסוגות אורליות שקודם לכן נעדרו מתודעתם. עד אז העדיפו להתמקד ברומנסה, שטבעה האיברי המובהק איפשר להם (רומניסטים בכלל והיספניסטים בפרט) להתייחס גם לקורפוס היהודי מבלי שהיה עליהם להתמחות בתרבותם של יהודי ספרד. לצד ארבעת הספרים שנזכרו, זכו תחומים רבים נוספים – כגון החידה הספרדית-יהודית, הזיקה בין שיר לפתגם, סיפורי חלום, אגדות שבחים, מעשיות נשים, הלחש המאגי, הבדיחה, האנקדוטה והסיפור האישי – לדיון ולהארה בעשרות ממאמריה של תמר. מאמרים אלה, הנוגעים כמעט בכל פינה בתרבות העממית היהודית-ספרדית, מושתתים על פי דרכה, לעתים על עבודת שדה, לעתים על מקורות כתובים, ולעתים על זו ועל אלה גם יחד.

לצד המחקר האנאליטי של תרבות יהודי ספרד, שתמר הציעה בספריה ובמאמריה, ראויות לציון מיוחד שתי אסופות הסיפורים שערכה במתכונת אקדמית, שתיהן עם עמיתים-ידידים. האחת היא, *Érase una vez... Maimónides: Cuentos tradicionales hebreos*, שהוקדשה, כפי שמעיד שמה, לרמותו של הרמב"ם בסיפור העממי. אסופה זו, שנערכה במשותף עם פרופ' אלנה רומרו (מהמועצה הספרדית העליונה למחקר מדעי), ראתה אור לראשונה בשנת 1988 ומאז זכתה למהדרות אחדות בספרדית ובאנגלית (2004). היא כוללת מאה וחמישה סיפורים (האחרון שבהם, סיפור אישי של תמר על אירוע ההצלה שלה בקהיר, לאחר ביקור בבית הכנסת של הרמב"ם), לצד מבוא, הערות ורשימת מקורות מפורטת. האסופה האחרת, אוצרו של אבא – מאה סיפורים וסיפור מפי יהודי ספרד, התפרסמה שנה לאחר מכן (ב-1989) ועשתה לה שם רב בקרב חובבי הפולקלור. אנתולוגיה זו נערכה במשותף עם פרופ' רב נוי, ממייסדי הפולקלוריסטיקה הישראלית ומורה של תמר באוניברסיטה העברית, והיא יוחדה לסיפור העממי של יהודי ספרד. נלקטו בה מאה ואחד סיפורים (אף הם בלוויית מבוא רחב, הערות ומפתחות), כשהם ערוכים על פי חלוקה לקבוצות משנה בקהילה היהודית-ספרדית. במובן זה הספר צופה פני המחקר האתנו-פולקלוריסטי שעתיד להתרקם עשרות שנים מאוחר יותר, מחקר שאינו רואה עוד את התרבות היהודית-ספרדית כמקשה אחת, אלא מתעמק בכל קהילה בנפרד.

פעילותה המחקרית של תמר התבטאה אף בעריכה של קבצי מחקר רבים. ראויים לציון שני כתבי העת שייסדה ושבעריכתם היא שותפה עד היום, כל אחד מהם בתחום אחר של עבודתה המדעית. האחד הוא מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, שנוסד בשנת 1981 באוניברסיטה העברית במשותף עם פרופ' גלית חזן רוקם; בהמשך הצטרפו לעריכה פרופ' הגר סלמון ופרופ' שלום צבר. כתב העת השני הוא איל פריזנטי: מחקרים בתרבות יהודי ספרד, שנוסד במשותף עם פרופ' יעקב בן-טוליליה וד"ר אליעזר פאפו בשנת 2007 בהוצאת מרכז גאון באוניברסיטת בן-גוריון בנגב. תמר אף הוזמנה לערוך שתי חוברות של *European Journal of Jewish Studies* – האחת, שנערכה במשותף עם ד"ר יובל הררי, והוקדשה לפולקלור יהודי, והשנייה חוברת שיוחדה לתרבות יהודי ספרד – וכן חוברת מיוחדת של כתב העת לספרות עברית רב קול, שהוקדשה לספרות העממית.

המוניטין הרבים שתמר רכשה הוביל להזמנתה כפרופסור אורחת באוניברסיטאות בחו"ל (אוניברסיטת ייל בארצות הברית; אוניברסיטת הקומפלוטנסה במדריד; ואוניברסיטת גרנדה, שם היא עורכת מחקר משותף עם פרופ' מריה חוסה קאנו) וכשופטת של פרסים יוקרתיים (ובכללם פרס ישראל) ומלגות בינלאומיות בתחום מדעי היהדות. בשנת 1997 הוקירה אוניברסיטת בן-גוריון את פועלה בהעניקה לה קתדרה חדשה לחקר יהדות ספרד, עליה היא מופקדת עד היום. בשנים שלאחר מכן זכתה תמר בשני פרסי הצטיינות על פעילותה, מטעם נשיאת האוניברסיטה ומטעם הרקטור, ובשנת 2012 העניק לה מלך ספרד חואן קרלוס, באמצעות שגריר ארצו בישראל, את אות 'מסדר המעלה האזרחי', כהוקרה על מופת הישגיה בחקר תרבות יהודי ספרד.

לאורך כל שנות עבודתה באוניברסיטה היתה תמר מעורבת בחיים האקדמיים בשורה של יוזמות ותפקידים. היא הקימה את החטיבה ללימודי פולקלור (ועמדה בראשה במשך למעלה מעשור), יזמה את הקמת המסלול לתואר ראשון בלימודי פולקלור, והקימה את תכנית הלימודים לספרויות יהודיות, את החטיבה ללימודי ספרות עברית בקמפוס באילת, את החטיבה ללימודי פולקלור במכללת אחוה, ואת תכנית אופ"ק (אוניברסיטה פעילה בקהילה). מיד עם פרישתה הוזמנה להקים מחלקה בין-תחומית במדעי הרוח והחברה במכללת אחוה. מעל לכל אלה נישא ללא ספק מרכז משה דוד גאון לחקר הלאדינו, שתמר יזמה והקימה ושבראשו היא עמדה עד היום. מרכז זה, שעליו עיקר גאוותה, זכה למוניטין רבים בארץ ובעולם כמרכז מוביל, המעודד מחקר ופרסום, תומך בסטודנטים ואף מקיים פעילות קהילתית ציבורית.

במהלך תקופה זו כיהנה תמר גם בתפקידים מינהליים רבים. פעמיים נבחרה לראשות המחלקה לספרות עברית, היתה חברה בוועדות מרכזיות במחלקה, בפקולטה למדעי הרוח והחברה ובאוניברסיטה בכלל, היתה חברת סנאט, חברת הוועדה המרכזת הכלל-אוניברסיטאית של הרקטור, ואף נבחרה לוועדה לקידום נשים באקדמיה. אף מחוץ לאוניברסיטה מילאה תפקידים רבים. בין השנים 2008-2012 כיהנה כחברת המועצה להשכלה גבוהה; כיועצת מדעית ראשית לתרבות יהודי ספרד במשרד החינוך, כחברת הוועד המנהל של האיגוד העולמי למדעי היהדות ושל חברת ספרד, כחברת המועצה של מכון בן-צבי, של הרשות הלאומית לתרבות הלאדינו ושל הפדרציה הספרדית.

המחקרים הרבים שתמר ביצעה וכתבה יחד עם עמיתים מעידים על אישיותה כשוחרת דיאלוג, שיתוף, והפריה הדדית. כזו היתה דרכה גם בתפקידיה המנהליים הרבים ובהוראה, כפי שיעידו תלמידיה – הן הללו שנקבצו ובאו לשיעוריה והן, ובעיקר, תלמידי המחקר הרבים שכתבו בהדרכתה עבודות מוסמך, דוקטור ובתר דוקטורט.

תמר מעולם לא האמינה בפעילות אקדמית המנותקת מן השטח, לעבודתה היו תמיד השלכות גם במישור הקהילתי. בפרט הדברים אמורים בנוגע לקהילה דוברת הלאדינו בארץ. כמי שמאמינה בחשיבותה של חברה רב תרבותית בישראל, תמר תרמה ללא לאות להעצמת הקהילה היהודית-ספרדית, להעמקת הקשרים בין חבריה ולהפצת מורשתה. מתוך תפיסה זו של שליחות, היא מרצה מזה שנים בהתנדבות במסגרות שונות ברחבי הארץ ואף הקימה בבאר שבע חוג קהילתי של דוברי לאדינו שנפגש בקביעות. במסגרת זו היא גם תרמה רבות

מניסיונה ומידיעותיה, כששימשה כחברת הוועד של המרכז החינוכי הספרדי בירושלים ושל אגודת הידידות ישראל-ספרד, כחברת ועדת התרבות של ועד העדה הספרדית ועדות המזרח בירושלים, וכראש האגודה החינוכית יהל"ם, המקדמת לימוד מורשת היהדות לעולים חדשים. לפעילות ציבורית זו יש להוסיף, כמובן, גם את פרסומיה שנועדו לקהל הרחב. ראויים לציון קובץ הסיפורים לילדים בשם **שבעת אגוזי הפלא**, שערכה יחד עם עמלה עינת (1992); המדריך למורה בשם **ספר המעשיות** (1996); קובץ הסיפורים האתיופים בשם **תרת תרת**, אף הוא בעריכה משותפת עם עמלה עינת (1996); ו**שמחת פורים**, ספר דו-לשוני (עברית-לאדינו) שנערך במשותף עם הצייר בני נחמיאס, ובו נוסח ארם צובא של מגילת אסתר, תרגומה ללאדינו (פרי עטו של אברהם בן יצחק אסא, 1739-1744), ובצדם ציורים מקוריים ומאמרים אחרים על פורים (2007).

ספר זה מוענק לתמר לרגל צאתה לגמלאות באוניברסיטת בן-גוריון בנגב, כמנחה מיד עמיתיה ותלמידיה. אין בו רק סיכום של עידן פורה ושופע שתם, כי אם גם סימן לתחילתו של עידן חדש, מאתגר לא פחות. לאחרונה מונתה תמר, על ידי שרת התרבות והספורט, הגב' לימור ליבנת, ליושבת ראש מועצת הרשות הלאומית לתרבות הלאדינו. היא מקבלת את התפקיד לאחר פרישתו של מר יצחק נבון, הנשיא החמישי של מדינת ישראל. תמר אינה רק הבחירה הטבעית לתפקיד זה, היא גם האדם הראוי והמבטיח ביותר לקידום תרבות הלאדינו והפצתה. תחת שרביטה הפך מרכז גאון לאחד המוקדים החשובים בעולם של חקר תרבות הלאדינו, ואין ספק שגם את הרשות הלאומית לתרבות הלאדינו היא תוביל באותה דרך. יחד עם כל שוחרי תרבות הלאדינו בארץ ובעולם, אנחנו מאחלים לך הצלחה מרובה בדרכך החדשה. לבסוף, אנו מבקשים להודות למי שמתוך הוקרה ואהבה לתמר סייעו בהוצאת הספר המוקדש לה: בראש ובראשונה לראשי אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, לפרופ' רבקה כרמי, נשיאת האוניברסיטה; לפרופ' צבי הכהן, רקטור האוניברסיטה; ולפרופ' דייוויד ניומן, דיקן מדעי הרוח והחברה. כמו כן, אני מודים לרשות הלאומית לתרבות הלאדינו, ולמר יצחק נבון שעמד בראשה בתחילתו של פרויקט זה; למרכז לחקר הלאדינו ע"ש נעימה ויהושע סלטי באוניברסיטת בר-אילן, ולעומד בראשו פרופ' שמואל רפאל; ואחרון חביב, לשוחר תרבות הלאדינו הנדיב, מר מישאל בן-מלך. יעמדו כולם על הברכה.